

Історія та археологія Волині

УДК 903'5:903'16(477+438)

Григорій Охріменко,
Світлана Локайчук,
Наталія Скляренко

Поховання тшинецько-комарівської культури як індикатор соціальних змін

У статті подано інформацію про поховальні (підкурганні) пам'ятки тшинецько-комарівської культури на Волині, Поділлі та Подністров'ї в пізній період доби бронзи. Значна кількість багатих поховань показує соціальну диференціацію, протодержавні еволюційні процеси, а також свідчить про віддалені торгові зв'язки населення згаданих територій в кінці II тис. до н. е.

Ключові слова: доба бронзи, тшинецько-комарівське культурне коло, елітні поховання, курганна група, поховальні дарунки.

Григорій Охрименко, Светлана Локайчук, Наталия Скляренко. Погребения тшинецко-комаровской культуры как индикатор социальных изменений

В статье изложена информация о захоронениях (подкурганные) тшинецко-комаровской культуры на Волини, Подолье и Поднестровье в поздний период бронзового века. Значительное количество богатых захоронений показывает социальную дифференциацию, протогосударственные эволюционные процессы, а также свидетельствует об отдаленных торговых связях населения упомянутых территорий в конце II тыс. до н. э.

Ключевые слова: бронзовый век, тшинецко-комаровский культурный круг, элитные захоронения, курганная группа, погребальный инвентарь.

Grigory Okhrimenko, Svitlana Lokaichuk, Nataliia Skliarenko. Burials tshinetsko-komarowski culture as an indicator of social change

In the article information is given about the burial places (burial submound) of tshinetsko-komarivska culture on Volyn, Podolia and Podnesrovia in a late period of bronze age. Many rich burial places shows social differentiation, protostate evolutionary processes, and also they testifies to remote trade connections of population of the mentioned territories in the end II thousand B.C.

Keywords: bronze age, tshinetsko-komarivska cultural circle, elite burial places, burial mound group, gifts of burial places.

Постановка наукової проблеми та її значення. На теренах Північно-Західної України окремі кургани та курганні могильники тшинецької і комарівської культур досліджувалися в різні роки і дали значний матеріал для узагальнень та висновків. Цю тему вивчали Т. Сулімірський, С. Гамченко, М. Островський, Г. Оссовський, Я. Фітцке, І. Свешніков, С. Березанська, В. Самолук та ін., котрі розкопували кургани біля сіл Войцехівка, Івання, Дитиничі, Черськ, Шепель, Нетішин, Майдан-Липно. У результаті узагальнення даних про поховання в обох культурах встановлено, що в багатьох з них був дорогий поховальний інвентар з коштовних речей та особливий обряд – кремація, наявність зрубу (поховального будиночка), супровід з прислуги та дружин у чоловічих могилах, імовірно, вождів. Пропонована стаття присвячена проблемі вивчення ступеня стратифікації соціумів тшинецької і комарівської культур у переддержавний період на основі складових поховального обряду, зокрема особливостей насипів, могильних споруд, поховальних дарунків, у тому числі привезених з віддалених земель.

Метою статті є узагальнення даних про цвинтарі носіїв комарівської, тшинецької культур на теренах Західної України.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Носіїв тшинецької та комарівської культур вважають найдавнішими предками слов'ян, зона проживання яких охоплювала землі між Одером та Дніпром у II тис. до н. е. Курганні насипи зводилися на вододілах річок, на високих берегових ділянках. Зазвичай вони невеликі за розмірами (діаметр 12–15 м, висота – 1 м), хоча відомі й більші, зокрема діаметром до 25 м та висотою до 2 м. Поховання здійснювалися на рівні давнього горизонту або в неглибоких ямах. Серед них зафіксовані одиничні

(Черськ), колективні (Великий Боратин), сімейні (Івання). Кістяки скорчені, покладені переважно на боці, орієнтація східна або західна. Поховання супроводжувалися тризною, сліди якої простежуються за рештками вогнищ, попелом, побитими черепками, кістками тварин. Поховальні дарунки складаються з однієї або кількох посудин, крем'яних, кам'яних та палеометалевих виробів (у чоловічих – зброя, сокири, ножі, наконечники списів, дротиків, стріли; у жіночих – інколи бронзові та мідні прикраси). Чітко простежуються бідні та багаті поховання [3; 6; 8; 9; 16; 17, с. 184–214].

Відомо також багато ґрунтових (безкурганних) поховань, виявлених на надзаплавних терасах, піщаних дюнах. Вони супроводжувалися спаленням біля могили з наступним зсіпанням попелу в посудину. Так, поблизу с. Мала Осниця Маневецького р-ну Волинської обл. над старим руслом Стиру під час розкопок неолітичного поселення в уроч. Мазурка знайдено разом дві посудини – горщик та орнаментований черпак з ручкою, а також велику бурштинову намистину вишневого кольору.

Далі подаємо короткий опис окремих поховальних пам'яток:

1. с. Хобултова Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. В уроч. Бегета, в лісі, досліджувався курганний могильник. Знайдено предмети ранньої лужицької (?) культури: кельти, спіральні нараменники [20; 28].

2. с. Дитиничі Дубенського р-ну Рівненської обл. П'ять курганів розкопано М. І. Островським (всього було 9 насипів). Частина поховань кремаційні, частина тілопокладні. Знайдено посуд, бронзові прикраси. Де зберігаються матеріали – невідомо [20; 28].

За іншою інформацією, М. І. Островський дослідив два кургани:

Курган № 1 висотою близько 0,8 м, діаметром 5–6 м. Поховання виявлено в материкову – в ямі глибиною 1 м. Скорчений кістяк орієнтований головою на північний захід. З правого боку від нього стояв *маленький горщик з вушком чорного кольору*. На поясі була двоспіральна фібула з цвяхоподібною шпилькою в петлі. Фібула виготовлена з круглого дроту, шпилька – з чотиригранного. Біля черепа знайдено скроневу верболисту підвіску [3, с. 58–59]. Не виключено, що поховання належало до культури комарівської або Ноуа.

Курган № 2 мав висоту близько 1 м, діаметр 7–8 м. Покійник покладений в материковій ямі скорчено, на лівому боці. Біля правої руки лежала довга бронзова шпилька зі спіральною голівкою. Поблизу голови знайдено посудину з ручкою та фрагмент діадеми. Речі замальовані, проте майже всі втрачені [3, с.59].

3. с. Коритне Радивилівського р-ну Рівненської обл. Розкопки курганного могильника проводилися в 1849 та 1878 роках. Досліджувалися кургани культури шнурової кераміки (?), комарівської. В кургані № 2 виявлено скорчений скелет. Там же була *двовуха ваза, характерна для культури Ноуа* [28].

4. с. Понібель Рівненського р-ну Рівненської обл. У 1926 р. розкопано курган з комарівською керамікою та людськими кістками (Sawicka, 1926).

5. с. Сокиринці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. Дослідження проведено в 1841–1850 р. Спочатку розкопано кілька курганів, потім ще чотири. Оpubліковано Л. Козловським. Миска зберігається в музеї Кракова (?) [22; 28].

6. с. Сивки Білогірського р-ну Хмельницької обл. Чотири кургани досліджені в 1876–1878 рр. (Z. Głogier, Z. Radzimiński, B. Rupniewski – матеріал зберігається в Кракові (№ 3558)), один – іншої культури, два культури кулястих амфор, три порожні (кенотафи-?), чотири, можливо, комарівської культури. Два скелети лежали в неанатомічному положенні. Поряд з кістяками знайдено миску та фрагменти кераміки, відщепи кременю [22; 28].

7. с. Черськ Маневецького р-ну Волинської обл. Я. Фітцке дослідив курган тшинецької культури. Знайдено тюльпаноподібний горщик та уламки бронзового браслета зі спіральними кінцями [4, с. 200].

8. с. Чарукові Луцького р-ну Волинської обл. Поблизу села Я. Фітцке дослідив курган комарівської культури. Виявлено тюльпаноподібну посудину, *вазу, бронзовий браслет* [4, с.200]. З Чарукова походить також шпилька з посохоподібною голівкою.

9. с. Шепель Луцького р-ну Волинської обл. Яном Фітцке розкопано курган, в якому було два поховання з тілопокладанням. Біля скелетів знайдено бронзові прикраси [4, с. 200]. Не виключено, що поховання належить до елітних.

10. м. Дубно Рівненської обл. У передмісті Сурмичі 1895 р. співробітники музею виявили поховання з тілопокладанням. Біля кістяка знайдено *вазу та тюльпаноподібну посудину* [26; 4, с.199].

11. с. Войцехівка (нині с. Колосіївка Полонського р-ну Хмельницької обл.). За 2 км від р. Случ

(на її лівому березі) навпроти села 1924 року С. Гамченко проводив розкопки могильника. Археологічні роботи продовжили Е. Лагодовська та Ю. Захарук у 1948 р. Могильник складався з кількох курганних груп – по 3, 4, 7 насипів, розташованих на відстані близько 0,5 м один від одного. Діаметр курганів – від 20 до 50 м. Загалом досліджено 13 курганів, у яких виявлено 28 поховань, здійснених на рівні материка або в неглибоких ямах. З 28 поховань 8 складалося з трьох скелетів, чотири – з двох. Усі покійники були покладені в скорченому положенні, переважно на лівому боці. Орієнтація східна або західна. У парних похованнях кістяки лежали «валетом». Сліди тризни простежуються за залишками вогнищ, біля яких розкидані кістки тварин та битий посуд. Інвентар чоловічих та жіночих поховань різний. У чоловічих були крем'яні ножі, наконечники стріл, дротиків, у жіночих – прикраси: браслети, кільця, шпильки. Майже в усіх похованнях виявлено кераміку [3, с.56–57; 8, с.62–77; 9, с. 69–74].

12.с. Кустовці Полонського р-ну Хмельницької обл. На лівобережжі р. Случ у 1852 р. було відкрито курган. Біля похованого знайдено дві посудини, два браслети зі спіральними кінцями, один багатоспіральний браслет, шийна гривна, двоштиткова фібула [21, с.113–115]. Імовірно, поховання належить до комарівської культури.

13.с. Троянів поблизу Житомира (Житомирського р-ну). В селі 1896 року було розкопано курган. Біля кістяків знайдено пару бронзових браслетів зі спіральними щитками на кінцях [1, с.95].

14.с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. Усього біля села в уроч. Могилки було щонайменше 4 кургани. У 1938 р. при будівництві дороги біля кладовища знайдено інгумаційне поховання. На лівому боці грудей похованого знайдено шпильку довжиною 47 см. Верхня її частина розклепана в трикутну пластину. З іншого поховання, виявленого в довоєнні роки, походить втрачений бронзовий браслет з кінцями, закрученими в спіральні щитки. У 1964 р. під час риття силосних ям пошкоджено поховання з бронзовими речами. Збереглася лише бронзова сокира (Рис. 1: 2). Приблизно в тому районі краєзнавцями знайдено бронзовий кинджал (нібито переданий до Львова). У 1965 р. тут працювала археологічна експедиція під керівництвом І. Свешнікова, яка досліджувала курган діаметром 45–50 м, висотою 1,5 м [14, с.159]. Інший курган (четвертий) діаметром 25 м, висотою 1,6 м розташований за 100 м від попереднього (досліджувався в 1966 р.). У південно-західному секторі кургану, на глибині 1,75 м від верху насипу, знайдено місце кремації. Виявлено рештки дубових стовпів від зрубу площею 4,4х6,2 м. Там було три поховання. У похованні № 1 виявлено скелет жінки зі спіральними браслетами на руках та наголінником із закрученими кінцями вище від коліна. На правій нозі (вище стопи) було 2 наголінники. На грудях виявлено довгу шпильку. Біля ніг стояла велика ваза. У прямокутній ямі 2,2х3–3,2 м було поховання чоловіка, де знайдено наконечник стріли, бронзову шпильку, кинджал, золоту сережку, керамічний кубок. У жіночому похованні (№ 5) знайдено 2 спіральні браслети, на нозі один наголінник зі скрученими щитками та дві посудини [14, с.160–166]. Основним похованням було чоловіче, інші, ймовірно, жіночі його супроводжували. Автор розкопок пише, що воно належало представникам родовой знаті [14, с.167]. На думку проф. Пшемислава Макаровича, два підкурганні комплекси з Івання можна зарахувати до «класичної» фази розвитку комарівської культури з помітними рисами культур Ноуа та Сабатинівка, пов'язаними з металургійними центрами, що підтримували стосунки з Семиградям (Румунія) та опосередковано з пізньоелладською Егесю. Описані поховання є виразним свідченням прогресуючого процесу збагачення комарівських еліт [24, с.346–348].

15.м. Нетішин Хмельницької обл. На території міста біля кар'єру В. Самолюком розкопано курган № 8, у якому було 2 парні поховання, покладені головами в протилежні боки у скорченому положенні. Виявлено багатий інвентар: бронзові шпильку, наконечник списа, два браслети, фрагменти діадеми, підвіски, намистини, прясло, наконечники стріл [5, рис. 2]

16.с. Майдан-Липно Маневецького р-ну Волинської обл. У 1975–1977 рр. археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР проводилися розкопки курганного могильника в уроч. Кургани. Під час досліджень виявлено чотири насипи східнотшинецької культури. Діаметр першого приблизно 20 м. З'ясувалося, що на площі близько 6 м було проведено кремацію. Знайдено фрагменти 10–12 посудин. Курган № 2 (d– 10 м, h – 1 м). Від кремації залишилося скупчення попелу в плямі близько 2 м та фрагмент однієї посудини. Кургани № 3 та № 4 були менших розмірів: діаметром, відповідно, 8 м та 7–7,5 м, висотою 0,4 м та 0,5 м. Поховальний обряд аналогічний до попередніх [6, с.53–56].

17.с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл. У 1937 р. Ян Фітцке в уроч. Гребельки розкопав курган і відніс його до стжижовської культури. Кераміки в ньому не виявлено. Два кістяки були покладені «валетом». М. Бандрівський висловив думку про належність подібних поховань до

тшинецько-комарівської культури [2, с.83]. При похованих знайдено фрагменти діадеми, інші металеві прикраси, що не збереглися. Це дає підстави віднести його до поховань знаті.

18.с. Буківна Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. Могильник КК розташований на високому правому березі Дністра і є однією з базових пам'яток комарівської культури тшинецько-комарівського культурного кола [12; 25]. Тут було кілька курганних груп, переважно із кількох насипів. Кургани мали різні розміри – від діаметру 20 м, висотою 1 м до 60 в діаметрі та близько 3 м висоти. Дослідження проводили в 1931 р. Ян Брик, у 1936 р. Маркіян Смішко, Ірена Сівкувна [Врук, 1932; Siwkówna, 1937], з 2010 до 2013 рр. тут працювала польсько-українська експедиція Інституту археології НАН України та університету імені А. Міцкевича з Познаня [10, с.58–59]. До елітних поховань цього могильника можна віднести курган № 3, розкопаний експедицією у 2012 р. Навколо ями, розміром 0,7–1,1х2,3 м, відкрито рештки згорілої дерев'яної конструкції, обмазаної глиною, 7 посудин, бронзову шпильку, золоту підвіску. Шпилька, ймовірно, була покладена в дерев'яний футляр, шириною 2,7 см [10, с.68–69]. Дерев'яна конструкція виявлена також у кургані № 2 (0,85х1,9 м). Там знайдено частину бронзової шпильки. Інші бронзові речі було пограбовано. Біля голови похованого лежали рештки дерев'яної чаші з дуба. Могильник функціонував з 2100 до 1013 рр. до н. е. [10, с.76, Табл. 1]. Він був приурочений до однієї з переправ через Дністер «на Карпатському відгалуженні транс'європейського лісостепового шляху доби бронзи» [11, с.350], що і пояснює багатство та значення Буківнянського могильника [10, с.77].

19.с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл. У статті В. Ільчишина «Комарівський горизонт багатшарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині» (2016 р.) описано, зокрема, поховання № 1, виявлене розкопом 2015 р. Скелет перебував у напівскорченому положенні, на грудях лежала велика цвяхоподібна шпилька, довжиною 28,6 см. Зі східного боку від нього відкрито скелет № 2. На зап'ястях обох рук збереглися бронзові спіральні браслети: на правій руці виріб мав 3,5 оберта, на лівій – 4,5 оберта. Уздовж лівої руки лежала цвяхоподібна шпилька довжиною 39,4 см. На шії скелета була бронзова гривна зі спіральними щитками у 5 обертів, закрученими в протилежні боки. Поблизу лицевої частини черепа знайдено пару масивних браслетів зі спіральними щитками. Діаметр одного – 9–9,2 см, іншого – 8,8–8,4 см. Автор припускає, що вони були покладені до шкіряного мішечка. Біля черепа також стояла мисочка висотою 6,3 см. Імовірні розміри поховальної ями – 1,8х1,5 м [7, с.262–263].

Найбільш важливим для нашої теми є центральне поховання (№ 1) з кургану № 3, у якому були 2 браслети та пишній інвентар з бронзових прикрас [7, с.268]. І далі автор продовжує: «Прикраси з кургану в Іванні є практично ідентичні до кордишівських. В обох випадках виявлено шпильки «ночного» типу з 4 протуберанцями...» [7, с.269]. Автор зупиняється на похованнях у дерев'яних зрубках і цитує С. Лисенка, що вони типові для Івання, Гордіївки, та належать до горизонту елітних поховань. У висновку звернуто увагу на велику кількість двовухих ваз «ночного» типу – 6 посудин на 8 поховань. Також наводиться думка М. Бандрівського, що поховання в позі «валета» («антитеза») належать до заможних (курган № 3, Кордишів) [7, с.270].

Отже, могильників та окремих поховань тшинецької та комарівської культур на Волині та сусідніх територіях відомо небагато, проте їх наукова цінність незаперечна, тим більше, що досліджених поселень цих культур мало.

Особливе значення для вивчення розвитку суспільних відносин мають багаті поховання [13, с.37–47]. До них відносили зазвичай описані І. Свешніковим два кургани поблизу с. Івання на Ікві [14, с.114–120; 16, с. 82–84] (1), с. Нетішин на р. Горинь [5, с.111–125; 17, с.184–214] (2) та деякі інші, менш відомі. Проте їх значно більше: курганний могильник поблизу с. Кордишів на Тернопільщині [7, с.259–272], Войцехівка на р. Случ [3; 9, с.69–74], с. Комарів Івано-Франківської обл. у Подністров'ї [16, с.78–88; 28; 29, с. 39–107], Гордіївський могильник на Вінничині [18] та ін.

На особливу увагу заслуговують вищезгадані пам'ятки (Івання, Войцехівка, Кордишів, Гордіївка, Нетішин, Комарів), оскільки всі вони мають відношення як до комарівської культури, так і Ноуа – своєрідний етнічний симбіоз. Як відомо, носії культури Ноуа походять з території сучасної Румунії. За даними польських археологів, на їх землях також виявлені цвинтарі комарівської культури. Тобто, там міг відбуватися тривалий процес співпраці та співжиття населення двох культур (подібне спостерігалось у стосунках культури Ноуа з багатоваликовою, зрубною, Кослоджень, і як наслідок поява сабатинівських пам'яток). Тобто можемо констатувати, що з появою в Подністров'ї носіїв культури Ноуа не лише з'являється більше металевих виробів, а й майстерень з їх виготовлення; прискорюються протодержавні еволюційні зрушення. *Про сформованість значних верств правлячої верхівки і свідчать згадані елітні могили.*

Третім моментом є виділення шляхів зв'язку, обміну між регіональними центрами влади, де і розташовані згадані поховання. Подальше аналітичне опрацювання цієї теми дасть можливість глибше вникнути в контакти людності Балкан, Подунав'я, Подністров'я з північними регіонами, а саме Поділлям та Волиню.

Вивчення обряду поховань, як рідкісних повноцінних закритих комплексів, дає важливу інформацію не лише про духовну, а й про матеріальну культуру, господарство, соціальну структуру населення.

Висновки. Таким чином: I. Межу між тшинецькою та комарівською культурами можна проводити по північних кордонах волинської височини, але більш імовірно, по лінії Остріг–Дубно і далі на захід.

II. Приблизно до цих меж сягали проникнення найбільш північних «ноїчних» старожитностей.

III. До них можна віднести: 1) зольники (попелища) поблизу Нетішина; 2) поховання поблизу с. Дитиничі; 3) Коритниця (курган 2); 4) ґрунтові поховання неподалік Львова; 5) Івання; 6) Дорогоща (кургани з матеріалами різних культур); 7) Колосівка (кол. Войцехівка).

IV. Проникнення окремих артефактів комарівської та культури Ноуа відомі ще північніше: 1) Будники Любомльського р-ну (частина посудини); 2) Лище (поблизу Луцька – бронзова шпилька); 3) смт Гоща (шпилька); 4) Осова Костопільського р-ну (дворучна ваза, попелище, що має вигляд кургану) Рівненщини; 5) Мала Осниця Маневецького р-ну Волинської обл. (комарівський кубок з поховання).

V. До багатих (елітних) поховань комарівської та Ноуа культур Західної Волині відносимо: 1) Івання (чотири кургани –?); 2) Дитиничі Дубенського р-ну Рівненщина; 3) Нетішин (кург. № 8); 4) Дорогоща (Хмельниччина); 5) Колосівка; 6) Кустовці (Житомирщина); 7) Скірче Горохівського р-ну Волинської обл.; 8) Кордишів Тернопільської обл.; 9) Гордіївка Вінницької обл.; 10) Комарів (кург. 8, 6, 28) Івано-Франківської обл. та ін.

VI. Кількість курганів елітних поховань свідчить про зростаючий прошарок родової знаті в період пізньої доби бронзи під впливом Балканських, Наддунайських цивілізаційних центрів.

VII. Неординарні поховання знаті могли вирізнятися розмірами курганів: максимальний діаметр 40–60 м, обрядом кремації, парними похованнями «валетом», наявністю зруба, дорогими офірами з кольорових металів.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии / В. Б. Антонович. – М.: Типогр. Г. Лиснера, А. Гешеля, 1900. – 135 с.
2. Бандрівський М. С. Проблема етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи / М. С. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 72–91.
3. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1982. – 212 с.
4. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1972. – 268 с.
5. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–125.
6. Березанська С. С. Нові пам'ятки східнотшинецької культури на Волині / С. С. Березанська, Г. В. Охріменко, В. К. Пясецький // Археологія. – 1987. – № 60. – С. 50–57.
7. Ільчишин В. Комарівський горизонт багатощарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині / В. Ільчишин // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2016. – Вип. 20. – С. 259–272.
8. Лагодовська О. Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині / / О. Ф. Лагодовська // Археологія. – К., 1948. – Вип. 2. – С. 62–77.
9. Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М. Нові дослідження Войцехівського могильника / О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук // Археологічні пам'ятки Української РСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 69–74.
10. Лисенко С. Д. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна / С. Д. Лисенко, Є. І. Шкляревський, С. М. Разумов, П. К. Макарович // Археологія. – 2015. – № 3. – С. 58–77.
11. Лысенко С. Д., Лысенко С. С. Сухопутные коммуникации восточного ареала тшинецкого культурного круга / С. Д. Лысенко, С. С. Лысенко // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV–I tys. przed. Chr. – Archeologia Vimaris. – Poznań, 2011. – Т. 4. – С. 311–364.
12. Лысенко С. Д. Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет) / С. Д. Лысенко // Археологія і давня історія України. – К., 2011. – Вип. 5. – С. 66–71.

13. Охріменко Г. Вивчення пам'яток тшинецько-комарівської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, І. Маркус, О. Березко // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – № 13. – С. 37–47.
14. Свешников И. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области / И. Свешников // СА. – 1968. – № 2. – С. 159–168.
15. Свешников И. Проблема происхождения комаровской культуры / И. Свешников // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 96–118.
16. Свешников И. К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волини. Тшинецко-комаровская культура / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья : Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 78–88.
17. Berezanska S. Cmentarzysko kurganowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu / S. Berezanska, W. Samoljuk, G. Taras // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 2001. – Т. VI. – S. 184–214.
18. Berezanskaja S. S., Kločko V. I. Das Gräberfeld von Hordeevka. – Rahden / Westf / S. S. Berezanskaja, V. I. Kločko // Archäologie in Eurasien. – Leidorf, 1998. – Band 5.
19. Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologicznych w Bukownie, pow. Tłumacki / J. Brik // Sprawozdania PAU. – 1932. – Т. 37. – № 5. – S. 21–22.
20. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. – 265 s.
21. Kostrzewski J. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu / J. Kostrzewski // Przegląd archeologiczny. – Poznań, 1962. – Т. 3. – Z. 2. – S. 113–115
22. Kozłowski L. Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski / Leon Kozłowski. – Lwów, 1928.
23. Kuśnierz J. Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, stanowisko 25A, woj. Zamość / Jerzy Kuśnierz // Sprawozdania Archeologiczne. – 1988. – Т. XL. – S. 217–230
24. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurganu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych / Przemysław Makarowicz // Na pograniczu światów : Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2008. – S. 346–352.
25. Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy / P. Makarowicz – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
26. Przybysławski W. Repertorium zabytków przedhistorycznych Galicji wschodniej / W. Przybysławski. – Lwów, 1906.
27. Siwkówna I. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukownie, pow. Tłumacki / I. Siwkówna // Z otchłani wieków. – 1937. – Т. 13. – S. 67–70.
28. Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-east of the Carpathians / T. Sulimirski. – Hardcover–March : Athlone Press, 1968. – 250 p.
29. Swieszniow I. Kultura komarowska / I. Swieszniow // Archeologia Polski. – 1967. – Т. XII. – № 1. – S. 39–107.
30. Wróbel G. Kurhany ze stanowiska 1 w Tyszowcach, gm. Loko, na tle osadnictwa kultury trzcinieckiej w okolicach Tyszowiec / Galina Wróbel // Sprawozdania Archeologiczne. – 1988. – Т. XL. – S. 197–214.

Рис. 1. Деякі знахідки комарівської культури із Західної Волині (за І. Свешніковим): 1 – бойова сокира із Західної Волині; 2 – бойова сокира з кургана I поблизу с. Івання; 3 – 5, 8, 10 – сережки, браслети і посуд із скарба поблизу с. Пересопниця; 6, 9 – булавка і ковш із кургана поблизу с. Дитиничі; 7 – ковш із околиць Рівного; 11 – булавка із відкритого в 1938 р. поховання поблизу с. Івання